

<http://orcid.org/0000-0002-9958-520X>
<https://orcid.org/0009-0007-5947-5747>
e-mail: kaldibay75@gmail.com
e-mail: Zhuldyz.omarbekova@mail.ru

БАЙБАРЫС СҰЛТАН ТУРАЛЫ АРАБ ДЕРЕККӨЗДЕРІ

ҚЫДЫРБАЙ

Қалдыбай Арыстанбекұлы
PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам
мәдениеті университеті
Алматы қ., Қазақстан

ОМАРБЕКОВА

Жұлдыз Тұрғанқызы
«Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми
кітапханасы,
Сирек кітаптар бөлімі
Алматы қ., Қазақстан

المصادر العربية عن السلطان بيبرس

قيديرباي قالديباي أريستانبکولي
الدكتور، جامعة المصرية للثقافة الإسلامية نور
مبارك،
الماطي، كازاخستان

عمريكوفا جولدوز
المكتبة العلمية المركزية “Gylym Ordasy”
قسم الكتب النادرة
الماطي، كازاخستان

ARAB SOURCES ABOUT SULTAN BAYBARS

QYDYRBAI Qaldybai

PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of
Islamic Culture
Almaty, Kazakhstan

OMARBEEKOVA Zhuldyz

The Science Committee of the Ministry of
Education and Science
“Gylym Ordasy”, rare books department
Almaty, Kazakhstan

АРАБСКИЕ ИСТОЧНИКИ О СУЛТАНЕ БАЙБАРСЕ

ҚЫДЫРБАЙ

Қалдыбай Арыстанбекулы
PhD, Египетский университет ислам-
ской культуры Нур-Мубарак,
г. Алматы, Казахстан

ОМАРБЕКОВА

Жұлдыз Тұрғанқызы
Центральная научная библиотека
РГП «Ғылым ордасы»,
отдел редких книг
г. Алматы, Казахстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Сұлтан Байбарыстың өмірбаяны мен тарихи болмысына қатысты араб тіліндегі негізгі жазба дереккөздерге ғылыми тұрғыдан шолу жасалады. Сонымен қатар оның өмірі мен қызметіне қатысты көзі тірісінде және һижра бойынша VIII–IX ғасырларда (б.з. XIV–XV ғғ.) жазылған тарихи еңбектер жүйелі түрде сараланып, олардың мазмұны, құрылымдық ерекшеліктері мен деректік құндылығы талданады.

Мақалада Әбу Шәма, Ибн Шәддад, Ибн Абдуззаһир, Ибн Уасил, Ибн Халликан, Ибн әл-Фути, Байбарыс әд-Дәуадар, Қутбуддин әл-Юнини, Шәфиғ ибн Әли ибн Аббас, ән-Нуәйри, әз-Зәһаби, әл-Мұфаддал ибн Әбу әл-Фадаил, Ибн Кәсир, Ибн Шәкір әл-Кутуби, Афифуддин әл-Яфғи, әл-Қалқашанди, әл-Мақризидің еңбектері тарихи бейтараптықты ұстануымен және Байбарысқа қатысты мәліметтерінің молдығымен ерекшеленеді.

Зерттеу барысында мәтіндік-салыстырмалы талдау, аударма, интертекстуалдық сараптау, анализ-синтез және тарихи-салыстырмалы әдістер кеңінен қолданылды. Авторлар тобы Сұлтан Байбарыс тұлғасын мадақтау мен сын аясында әрқилы бейнелей отырып, заманауи тарихнамада оның сан қырлы болмысын қалыптастырған. Әсіресе, Ибн әл-Фурат пен әл-Мақризидің еңбектері тарихи бейтараптықты ұстануымен және Байбарысқа қатысты мәліметтерінің молдығымен ерекшеленеді.

Зерттеу нәтижесінде араб жазба дереккөздері негізінде Сұлтан Байбарыс тұлғасын қазақтілді аудиторияға жаңаша қырынан таныту мен тарихи-филологиялық тұрғыда қайта пайымдау қажеттігі негізделеді.

Кілт сөздер: Сұлтан Байбарыс, араб жазба дереккөздері, тарихи деректер, Мәмлүк сұлтандығы, Ибн Шәддад, Ибн әл-Фурат, әл-Мақризидің еңбектері, тарихи тұлға, ислам өркениеті.

الملخص: تقدم هذه المقالة مراجعة علمية للمصادر العربية الأساسية التي تناولت سيرة السلطان الظاهر بيبرس وحقيقته التاريخية. وتحلل الدراسة بشكل منهجي الأعمال التاريخية كُتبت في حياته وخلال القرنين الثامن والتاسع الهجريين (القرنين الرابع عشر والخامس عشر الميلاديين)، مع التركيز على محتواها وخصائصها البنوية وقيمتها كمصادر.

وقد تم في هذا البحث تحليل منهجي للأعمال التاريخية التي كُتبت في حياته وفي القرنين الثامن والتاسع الهجريين (القرنين الرابع عشر والخامس عشر الميلاديين)، والتي تناولت حياته ونشاطاته. كما تناولت الدراسة محتوى هذه المصادر وخصائصها البنوية وقيمتها كالمصدرية.

ووظف المقالة منهجًا تاريخيًا مقارنًا لدراسة أعمال المؤرخين المسلمين في العصور الوسطى، مثل: أبو شامة، ابن شداد، ابن عبد الظاهر، ابن واصل، ابن خلكان، ابن الفوطي، بيبرس الدوادار، قطب الدين اليونيني، شافع بن علي بن عباس، النويري، الذهبي، المفضل بن أبي الفضائل، ابن كثير، ابن شاکر الكتبي، عفيف الدين الياضي، القلقشندي، المقرئزي، ابن الفرات، ابن تغري بردي، السخاوي، السيوطي، وابن إياس. كما تُحلل المقالة أسلوب السرد والرؤى التاريخية للمؤلفين تحليلًا نقديًا.

وقد توسّلت الدراسة بعدة مناهج، منها: التحليل النصي المقارن، والترجمة، والتحليل البياني للنصوص، والتحليل والتركيب، والمنهج التاريخي المقارن. يصوّر مؤلفو هذه المصادر السلطان بيبرس بطرق متعددة، تتراوح بين الثناء والنقد، مما يسهم في تكوين صورة متعددة الأبعاد للحاكم في الكتابات التاريخية الحديثة. ومن تلك المصادر تبرز بشكل خاص أعمال ابن الفرات والمقرئزي لما تتضمن به من حيادية تاريخية وغنى بالمعلومات حول شخصية السلطان الظاهر بيبرس.

وقد خلص البحث إلى ضرورة إعادة تقديم شخصية السلطان الظاهر بيبرس إلى الجمهور الناطق باللغة الكازاخية من منظور جديد يعتمد على المصادر العربية المكتوبة من خلال مقارنة تاريخية-فيلولوجية.

الكلمات المفتاحية: السلطان الظاهر بيبرس، المصادر العربية المكتوبة، البيانات التاريخية، عصر المماليك، ابن شداد، ابن الفرات، المقرئزي، الشخصية التاريخية، الحضارة الإسلامية.

Abstract: This article presents a scholarly review of key Arabic-language written sources concerning the biography and historical identity of Sultan Baybars. The study systematically analyzes historical works written during his lifetime and in the 8th–9th centuries AH (14th–15th centuries CE), focusing on their content, structural characteristics, and source value.

The article employs a comparative-historical approach to examine the works of medieval Muslim historians such as Abu Shama, Ibn Shaddad, Ibn Abd al-Zahir, Ibn Wasil, Ibn Khallikan, Ibn al-Futi, Baybars al-Dawadar, Qutb al-Din al-Yunini, Shafi ibn Ali ibn Abbas, al-Nuwayri, al-Dhahabi, al-Mufaddal ibn Abi al-Fada'il, Ibn Kathir, Ibn Shakir al-Kutubi, Afif al-Din al-Yafi'i, al-Qalqashandi, al-Maqrizi, Ibn al-Furat, Ibn Taghri Birdi, al-Sakhawi, al-Suyuti, and Ibn Iyas. The narrative style and historical perspectives of these authors are critically analyzed.

Throughout the study, various methods are used, including textual-comparative analysis, translation, intertextual examination, analysis-synthesis, and historical-comparative methodology. The authors of these sources depict Sultan Baybars in diverse ways—from praise to criticism – thus contributing to a multifaceted image of the ruler in modern historiography. Particularly noteworthy are the works of Ibn al-Furat and al-Maqrizi, which stand out for their historical impartiality and richness of detail on Baybars.

The research concludes that there is a need to reinterpret and present Sultan Baybars' character to Kazakh-speaking audiences from a new perspective, based on Arabic written sources and through a historical-philological lens.

Keywords: Sultan Baybars, Arabic written sources, historical data, Mamluk Sultanate, Ibn Shaddad, Ibn al-Furat, al-Maqrizi, historical figure, Islamic civilization.

Аннотация: В данной статье представлен научный обзор основных письменных источников на арабском языке, касающихся биографии и исторического облика султана Байбарса. В исследовании систематически проанализированы исторические труды, написанные при его жизни и в VIII–IX веках хиджры (XIV–XV вв. н.э.), в которых отражены сведения о его жизни и деятельности. Рассматриваются содержание, структурные особенности и источниковая ценность этих трудов.

В статье сравнительно-историческим методом анализируются труды средневековых мусульманских историков, таких как Абу Шама, Ибн Шаддад, Ибн Абдуззахир, Ибн Василь, Ибн Халликан, Ибн аль-Фути, Байбарс ад-Дауадар, Кутбуддин аль-Юнини, Шафи ибн Али ибн Аббас, ан-Нувайри, аз-Захаби, аль-Муфаддал ибн Абу аль-Фадаиль, Ибн Касир, Ибн Шакир аль-Кутуби, Афифуддин аль-Яфийи, аль-Калкашанди, аль-Макризи, Ибн аль-Фурат, Ибн Тагри Берди, ас-Сахави, ас-Суюты и Ибн Ияс. Научному анализу подвергается стиль изложения и исторические концепции авторов этих источников.

В ходе исследования широко использовались методы текстуально-сравнительного анализа, перевода, интертекстуального анализа, анализа-синтеза и историко-сравнительного подхода. Авторы этих трудов по-разному представляют личность султана Байбарса – от восхваления до критики, тем самым формируя многогранный образ правителя в современной историографии. Особенно выделяются труды Ибн аль-Фурата и аль-Макризи, отличающиеся объективностью и обилием сведений о Байбарсе.

В результате исследования обоснована необходимость нового осмысления личности султана Байбарса и ее представления казахскоязычной аудитории с использованием арабских письменных источников с историко-филологической точки зрения.

Ключевые слова: Султан Байбарс, арабские письменные источники, исторические данные, султан мамлюков, Ибн Шаддад, Ибн аль-Фурат, аль-Макризи, историческая личность, исламская цивилизация.

Кіріспе:

Алыс-жақын шетелдердегі архивтер мен кітапхана қорларынан «Тарих толқынындағы халық», «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» және «Архив-2025» бағдарламалар аясында Еліміздің тарихы мен мәдениетіне, тарихи тұлғаларына қатысты көптеген жазба деректер мен бірегей қолжазбалардың көшірмелері әкелінуде. Ендігі кезекте оларды ғылыми тұрғыдан саралап, зерттеп зерделеу арқылы ұлтымыздың мүддесіне пайдалану міндеті тұр. Осындай құнды жазба мұралардың ішінде Байбарыс сұлтанның өмірі мен шынайы тарихи тұлғасына, оның Таяу Шығыс елдерінің тарихындағы өзіндік орнын, жалпы ислам өркениетінің дамуына қосқан үлесі жайында жазылған араб тіліндегі жазба деректерді зерттеу біз үшін маңызды. Біз бұл мақаламызда Сұлтан әз-Заһир Байбарыс туралы сұлтанның көзі тірісінде және жалпы мәмлүктер кезеңінде жазылған негізгі араб деректерімен таныстыратын боламыз.

Ғылыми әдіснамалық негіздері:

Мақалада тарихи жазба деректерді, құжаттарды саралау, жүйелу, талдау және аударма жасау әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысында анализ-синтез, тарихи-салыстырмалы талдау, сипаттау тәсілдері қолданылып, жалпы кешенді пәнаралық зерттеу, т.с.с қағидаттар басшылыққа алынады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері:

Сұлтан Байбарыс жайлы жазылған тарихи жазба деректерді түпнұсқа қолжазба нұсқаларының көшірмелері бойынша олардың хатқа түсірілу ерекшеліктеріне, ұқсастықтары мен айырмашылықтарына, толықтыруларына барынша мән беру өте маңызды. Әсіресе зерттеу кезінде бұрын жарияланбаған жазба деректерді іздестіру, жаңа тың мәліметтерді ғылыми

айналымға түсіру, салыстырмалы-тарихи анықтамасын жасау бүгінгі күн тәртібінде.

Сұлтан Байбарыс туралы әртүрлі тілде, әртүрлі кезеңде, әртүрлі елде көптеген еңбектер жазылды. Әрине, ең негізгілері мәмлүк сұлтандығы кезінде, сұлтандықтың өзінде жазылған тарихи еңбектер. Біз бұл жұмысымызда Байбарыс сұлтан өмірін зерттеумен айналысатын ізденушілер үшін мәмлүк сұлтандығы кезінде, Байбарыс сұлтанға қатысты жазылған араб қолжазба деректерге тоқталып, олардың жалпы мазмұнын таныстыратын боламыз.

Жалпы араб зерттеушілері Байбарыс сұлтанға қатысты жазылған еңбектерді кезеңдер бойынша бөліп қарастырады. Біріншісі Байбарыстың көзі тірісінде жазылған еңбектері, екіншісі хижра бойынша сегізінші ғасырдың бірінші жартысында / григорян жыл санауы бойынша XIV ғ. бірінші жартысында жазылған еңбектер және хижра бойынша сегізінші ғасырдың екінші жартысында / григорян бойынша XIV ғ. екінші жартысында жазылған еңбектер [1, 1-22].

Байбарыс сұлтан билік жүргізген кезеңдегі тарихшылар мен олардың еңбектері:

Әбу Шәманың (1202–1267 жж.) «Алтыншы және жетінші ғасырлардағы көрнекті тұлғалардың өмірбаяндары» (2) [تراجم رجال القرنين السادس والسابع] атты еңбегі, ол көбіне «әр-Радатайнға қосымша» (الذيل على الروضتين) деген атаумен белгілі. Бұл еңбекте әз-Заһир Байбарыстың алғашқы жылдардағы өмірі қысқаша сипатталады. Автор өзі сипаттаған оқиғалардың тікелей куәгері болғанымен, толыққанды баяндамайды.

الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر

تأليف القاضي

محيي الدين بن عبد الظاهر

٦٢٠ - ١٢٢٣ / ١٢٢٣ - ١٢٩٢ م

تحقيق ونشر

عبد العزيز الخويطر

Байбарыс сұлтанның көзін көрген тарихшылардың бірі **Ибн Шәддад** (613–684 h. / 1216–1285 жж.). Біз үшін оның Байбарыс сұлтанның өміріне қатысты жазған «الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر» («Сұлтан әз-Заһирдің өмірбаянындағы гүлденген бақ») деген еңбегі ерекше маңызға ие. Алайда бұл еңбектің көп бөлігі жоғалып кеткен, бізге тек сұлтан өмірінің соңғы бес жылын қамтитын бөлімі ғана жеткен.

Бұл еңбектің ерекше маңызға ие болуының себебі оның авторы тарихи оқиғаларды өз көзімен көрген куәгер әрі кейбіріне тікелей қатысқан тұлға. Ол моңғол шапқыншылығынан қашып, Каирге қоныс аударған. Онда Байбарыс сұлтанның қолдауына ие болып, оның қамқорлығын көрген. Бұл жағдай оған сарай ішіндегі құпия жайттарға да терең бойлауға мүмкіндік берген.

Аталған өмірбаян бізге толық жетпеген, оның мазмұнының қысқаша нұсқасы Ибн Тағри Бердінің еңбектерінде бар. Сонымен қатар, Ибн Шәкір әл-Кутуби де бұл өмірбаянды өзінің «فوات الوفيات» (Өмірден озғандар баянына еңбей қалғандар) атты еңбегінде қысқаша мазмұндағанын мойындайды.

Ибн Абдуззаһирдың (620-692 h. / 1223-1292 жж.) – «الروض الزاهر في سيرة الملك» («Сұлтан әз-Заһирдің өмірбаянындағы гүлденген бақ») [3] атты еңбегі. Байқап отырғанымыздай бұл еңбек жоғарыда айтылған Ибн Шәддадтың еңбегімен аттас. Бұл қолжазба автордың Байбарыс дәуірінен бастап әл-Әшраф Халилдің билік кезеңіне дейінгі аралықта «кәтиб әл-инша» (ресми хаттар мен құжаттарға жауапты мемлекеттік хатшы) қызметін атқара жүріп, ресми сипатта жүргізген жазбаларының бір бөлігі. Осы жазбалардан кәтиб әл-инша қызметінде болғандардың күнделікті оқиғаларды тіркеп отыруға тиіс болғанын байқаймыз [4, 34 б.].

Аталған өмірбаянның негізгі бөлігі бізге жетпеген. Қазіргі уақытта тек Байбарыс сұлтан билігінің алғашқы бес жылын қамтитын бөлігі ғана сақталған. Бұл бөлімді зерттеуші Фатима Садық «الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر» атауымен жариялаған. Алайда әл-Юнини бұл еңбекті басқа атаумен «الفضل الباهر من أخبار» («الملك الظاهر» (Әз-Заһир әл-Мәлік туралы жарқын қасиет жинағы) немесе «الفضل في الباهر من سيرة السلطان الملك الظاهر» («Сұлтан әл-Мәлік әз-Заһирдің өмірбаянындағы

жарқын қасиеттер туралы» деп атайды [5; 540, 556].

Бұған дейін айтылғандай, Ибн Абдуззаһир кәтиб әл-инша (мемлекеттік кеңсе хатшысы) қызметін атқарғандықтан, ол өзі баяндаған оқиғалардың тікелей куәгері ғана емес, оларға тікелей қатысқан тұлға болды. Оның сұлтан өміріне қатысты жазбаларында өз көрген-білгеніне және нақты қатысқан оқиғалары туралы көптеген сілтемелер кездеседі.

Аталған өмірбаянның тарихи маңызы зор, себебі сұлтан туралы кейінірек жазылған барлық еңбектер осы дереккөзге сүйенген. Шәфиғ ибн Әли оны ықшамдаған, ал Ибн әл-Фурат бұл еңбектен кең көлемде үзінді келтірген. Әл-Юнинидің «Заман айнасына қосымша», әл-Мақризидің «السلوك لمعرفة» (Хан, сұлтандар мемлекеттерін танытатын жол), Ибн Тағри Бердінің «النجوم الزاهرة» (Жарқыраған жұлдыздар) сынды еңбектерінде Ибн Абдуззаһирдің еңбегінен алынған сілтемелер көптеп кездеседі. Бұл тарихшылар, Ибн Шаддақтың жазған өмірбаянына қарағанда, Ибн Абдуззаһирдің еңбегіне көбірек сүйенген. Бұл – табиғи жағдай, өйткені Ибн Абдуззаһирдің ресми қызметі оны сұлтанның өмірі мен қызметінің нәзік тұстарын жақсырақ білетін, оған ең жақын тұлғалардың бірі еткен. Алайда мұндай дереккөздің жағымды жақтарымен қатар, теріс жақтары да бар. Ибн Абдуззаһирдің сұлтанның ешқандай да кемшілігін келтірмей оны тек асыра мадақтап, бейнесін көркем әрі мінсіз етіп сипаттауға тырысқан [3; 1, 2, 4, 20, 23].

Ибн Уасилдің (604–697 h. / 1207–1298 жж.) – «كتاب مفرج الكرب في أخبار بني» (Әюб әулетінің хикаялары туралы қайғыны жеңілдетуші кітап) атты еңбегі. Бұл еңбекте ол мәмлүктер дәуірінің алғашқы кезеңін де қамтиды.

Ибн Уасил де, Ибн Шәддад пен Ибн Абдуззаһир секілді, сұлтанның ерекше сеніміне ие болған тұлғалардың бірі болды. Сұлтан оны Сицилия королі Манфредке (Manfred) елші ретінде жіберу үшін арнайы таңдаған.

Жоғарыда айтылған Ибн Шәддад, Ибн Абдуззаһирлердің сұлтанды ұлықтап, мадақтауға бейім болуы табиғи құбылыс. Өйткені олар сарай қызметінде болған, сұлтанның ілтипаты мен қолдауына ие болған тұлғалар еді. Олар жазбаларында Байбарысты крестшілерге түбегейлі соққы беріп, моңғолдармен шайқаста жеңіске жеткен қаһарман ретінде көрсетеді. Сұлтанның крестшілер мен моңғолдарға қарсы жеңістеріне қатысты көзқарасты Әбу Шәма да қолдайды. Алайда сұлтанның Димашыққа қатысты саясаты Әбу Шәманың оны толық дәріптеуіне кедергі болды. Оның үстіне, Әбу Шәманың Байбарыс дәуірінде өмір сүрген уақытының қысқалығы да оны сұлтанның тарихи рөлін өзгелер сияқты терең бағалауға мүмкіндік бермеген болуы мүмкін. Сондай-ақ, оның билік құрылымын сынауға бейімдігі мен жалпы қоғамдық жағдайға деген наразылығы оның сұлтан тарапынан қолдау табуына кедергі болған болуы мүмкін.

Ал сұлтанның қазасынан бірнеше жыл кейін ғана дүние салған Ибн Халликан (608–680 h. / 1211–1282 жж.) өзінің «وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان» (Көрнекті тұлғалардың өмірден өту баяндары мен замандастары туралы деректер) атты әйгілі еңбегінде Сұлтан Байбарыс туралы ештеңе жазбаған. Сонымен қатар Ибн Халликанның замандасы Ибн әл-Ибри (623–685 h. / 1226–1286 жж.) де «تاريخ مختصر الدول» (Мемлекеттердің қысқаша тарихы) атты еңбегінде мәмлүктер туралы өте қысқа шолу жасап, үстірт мәлімет келтірген [1, 7 б.].

Һижра бойынша сегізінші ғасырдың бірінші жартысында / григорян жыл санауы бойынша XIV ғ. өмір сүрген тарихшылар:

Ибн әл-Фути, Байбарыс әд-Дәуадар, Кутбуддин әл-Юнини, Шәфиғ ибн Әли ибн Аббас, ән-Нуэйри, Әбу әл-Фида, әз-Зәһаби және әл-Муфаддал ибн Әбу әл-Фадаил.

الصفحة الأولى من المخطوطة

Ибн әл-Фути (642–723 h. / 1244–1323 жж.) – Бағдаттағы Мұстансырия медресесінің кітап сақтаушысы болған. Ол аса білімді, пайымдарында әділетті, байсалды тұлға ретінде белгілі. Алайда тарихи оқиғалар өрбіген орталықтардан алшақ орналасуына байланысты, өзі баяндаған жазбалардың бәрін мұқият тек-

серуге толық мүмкіндігі болмаған. Оның «الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المئة السابعة» «Жетінші ғасырдағы ортақ оқиғалар мен пайдалы тәжірибелер» атты еңбегінде Сұлтан әз-Заһир Байбарыстың өміріне қатысты қысқаша шолу келтірілген [6].

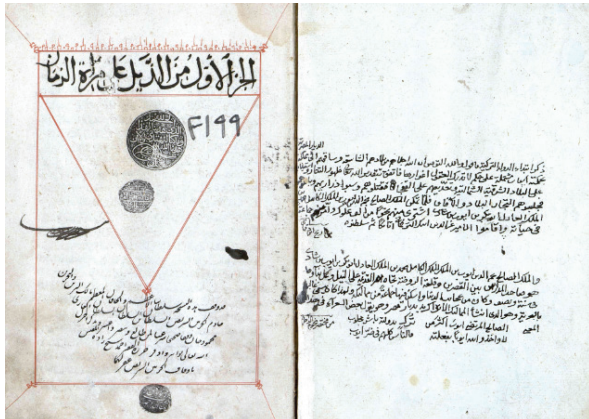

Байбарыс әд-Дәуадар (шамамен 720 h. / 1320 ж.) – «زبدة الفكرة في تاريخ الهجرة» (Һижра тарихы туралы ой мәйегі) атты еңбектің авторы. Автор Сұлтан әз-Заһир Байбарыстың қресшілерге қарсы жүргізген бірнеше әскери жорықтарына қатысқан. Қалауын билігі тұсында әл-Карак қаласының әмірі болған, кейін Сұлтан Насыр Мұхаммедтің (Қалауынның ұлы) кезінде сұлтандықтың уәкілі (нәиб әс-салтана) қызметін атқарған. Жоғарыдағы тарихи еңбегін 724 h. (1324 ж.) жылына дейін жазған.

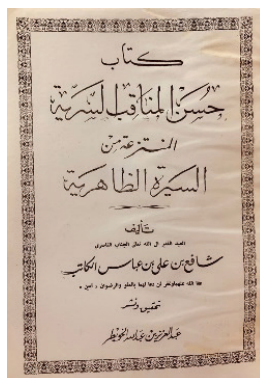
Кутбуддин әл-Юнини (726 h. / 1326 ж.) – «الذيل على مرآة الزمان» (Заман айнасына тіркелген қосымша) атты еңбектің авторы. Атауы көрсетіп тұрғандай, бұл еңбек Сибт ибн әл-Жәузидің (582–656 h. / 1186–1258 жж.) «مرآة الزمان» (Заман айнасы) атты еңбегіне «қосымша» (ذيل) ретінде жазылған.

Бұл туындының деректік құндылығы жоғары, себебі әл-Юнини өз еңбегінде басқа ешбір еңбектерде кездеспейтін мәліметтерді ұсынады [4, 79-80 б.], [7, 6 б.]. Еңбектің тағы бір маңызды ерекшелігі – ол өзі сипаттап отырған кезеңдегі көптеген тарихи тұлғалар мен

әскери қолбасшылардың өмірбаянын толыққанды баяндайды. Автор деректерді беру барысында аса мұқият болып, олардың иснадын (жету тізбегін) да келтіреді. Алайда, кей жағдайларда ол басқа дереккөздермен хронологиялық жағынан айырмашылықтарға жол береді [5].

Әл-Юнини өз еңбегінде Ибн Абдуз-заһир, Ибн Шәма және Ибн Уасил сияқты беделді авторлардың еңбектеріне сүйенген. Бұл жайт, бір жағынан, оның деректерінің сенімділігін арттырады.

Шәфиғ ибн Әли ибн Аббас (649–730 h. / 1251–1330 жж.) – Ибн Абдуз-заһирдің немересі. Ол өз атасының Сұлтан әз-Заһир Байбарысқа, Қалауынға және әл-Мансұр Халилге арнап жазған өмірбаяндарын ықшамдап қайта өңдеген. Ол «المنابع السرية المنزعة من السيرة الظاهرية» «Әз-Заһирдің өмірбаянынан алынған

құпия артықшылықтар» атты еңбектің, «تاريخ الناصر محمد بن قلاوون» (Сұлтан Насыр Мұхаммед ибн Қалауынның тарихы), «كتاب نظم السلوك في تاريخ الخلفاء والملوك» (Халифтер мен патшалар тарихындағы мемлекеттік тәртіп үлгілері) атты еңбектің және өз дәуірінің ақындарына арналған жинақтың авторы болған [4, 78 б.].

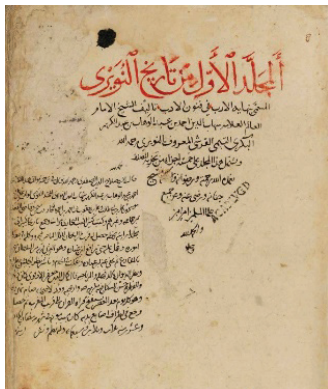

Әбу әл-Фәда (672–732 h. / 1273–1331 жж.) – «مختصر تاريخ البشر» (Адамзат тарихының қысқаша шежіресі) атты төрт томдық еңбектің авторы. Бұл еңбектің үшінші және төртінші томдарында Сұлтан әз-Заһир Байбарыстың өмірбаянын қысқаша баяндаған. Ол бұл деректерді негізінен Ибн Уасил мен Ибн Абдуз-заһирдің еңбектеріне сүйене отырып ұсынған. Осы себепті аталмыш деректің маңыздылығы артады.

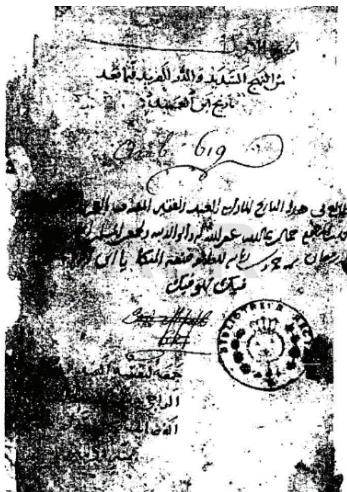
Кейінірек **Ибн әл-Уарди** (689–749 h. / 1290–1349 жж.) бұл еңбекке толықтырулар енгізген. Алайда ол жазған толықтыруларда Сұлтан Байбарысқа қатысты жаңа мәлімет кездеспейді [1, 10 б.].

Ән-Нуәйри (678–732 h. / 1279–1332 жж.) – Триполиде әскер басқармасының бақылаушысы (назир әл-жәйш), кейін Насыр Мұхаммед ибн Қалауынның билігі кезінде Дақһалия мен Муртаһия уәлаяттарында диуан (мемлекеттік кеңсе) басшысы қызметін атқарған. Ол әдебиет пен тарихты қатар қамтыған «نهاية الأرب في فنون العرب» (Араб өнерлеріндегі биік мақ-

сат) атты 32 томдық энциклопедиялық еңбекті жазған.

Ән-Нуәйри осы еңбектің тарихи бөлімінде Сұлтан Байбарыстың өмірбаянын кеңінен жазған. Бұл өмірбаян Әбу Шәма, Ибн Абдуззаһир, Ибн Шәддад, әл-Юнини сынды авторлардың еңбектеріне негізделген. Оның Байбарыс туралы өмірбаяны жоғалып кеткен көптеген дереккөздерден алынған мол үзінділерді сақтап жеткізуімен ерекше құндылыққа ие болмақ [4, 81-82 б.].

Әз-Зәһаби (673–748 h. / 1274–1348

ж.ж.) – «تاريخ الإسلام» (Ислам тарихы) атты көлемді тарихи еңбектің авторы. Кейін ол бұл еңбегін ықшамдап, қайта құрастырған. Бізге белгілі нұсқасы – осы ықшамдалған түрі. Әз-Зәһаби өз жазбасында Ибн Абдуззаһир, Ибн Шәддад, Әбу Шәма және әл-Юнинидің еңбектеріне сүйеніп, солардан мәліметтер келтіреді. Оның қысқаша нұсқасы тарихи оқиғаларды түсіндіруде анық әрі нақтылығымен ерекшеленеді [8].

Әл-Мұфаддал ибн Әбу әл-Фадаил

(759 h. / 1358 ж.) – христиан (копт) тарихшысы. Ол «كتاب النهج السيد والدر الفريد» (Дұрыс жол және бірегей інжу кітабы) атты еңбегін Ибн әл-Амидтің еңбегіне қосымша ретінде жазған. Ибн Әбу әл-Фадаилдің өзінен бұрынғы негізгі дереккөздерге сүйенгені табиғи жағдай, және ол бұны өз еңбегінде ашық көрсеткен. Алайда, таңқаларлығы – кейінгі мұсылман тарихшылары оның еңбегіне мүлде сілтеме жасамаған. Бұл жағдай, бір жағынан, оның діні басқа болуымен, екінші жағынан, ол да сол кезеңнің өзге тарихшыларымен бірдей бастапқы дереккөздерге сүйенгенімен түсіндірілуі мүмкін. Соған қарамастан, оның бұл еңбегі маңызды дереккөз болып табылады. Бір жағынан, ол копт (христиан) қауымының Сұлтан Байбарысқа деген көзқарасын танытса, екінші жағынан, ықшам жазылғанына қарамастан, кейбір тарихи жайттар

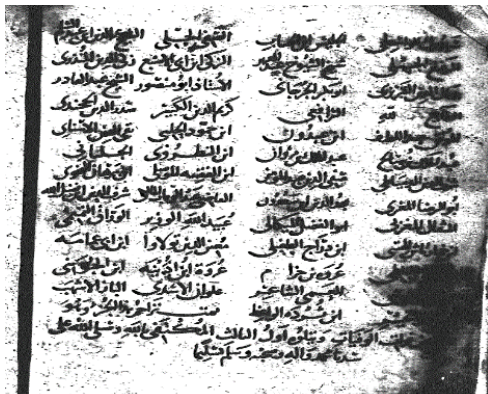
ды өзге дереккөздерден гөрі толыққанды баяндайды [9, 351-353 б.].

Ибн Кәсир (701–774 h. / 1301–1373 жж.) – «البدایة والنهایة فی التاریخ» (Тарихтың бастауы мен соңы) атты он төрт томдық тарихи еңбектің авторы. Бұл еңбектің он үшінші томының едәуір бөлігі Сұлтан Байбарыстың өміріне арналған, онда сұлтанның өмірбаяны жылнамалық тәртіппен баяндалады. Бұл өмірбаян ықшам жазылғанымен, сұлтанның тұлғасын толыққанды әрі оң сипатта көрсетеді [10].

<https://colez.online/download/577652/>

Нижра бойынша сегізінші ғасырдың екінші жартысында / григорян бойынша XIV ғ. екінші жартысында Сұлтан Байбарыстың өміріне тоқталған тарихшылар:

Ибн Шәкір әл-Кутуби (764 h. / 1363 ж.) – «وفیات الوفیات» (Өмірден озғандар баянына енбей қалғандар) атты еңбектің авторы. Бұл еңбекті ол Ибн Халликанның «وفیات الأعیان» (Өмірден озғандар баяны) еңбегіне қосымша ретінде жазған. Яғни, бұл еңбекте Ибн Халликан қамтымаған немесе кейін өмірден өткен тұлғалар туралы беріледі. Онда Сұлтан Байбарыстың өміріне қатысты Ибн Шәддадтан алынған қысқаша үзінді келтірілген. Бұл мәліметтердің дереккөзге тікелей сүйенгендігі оның маңызын арттырады [11].

Афифуддин әл-Яфығи (768 h. / 1366 ж.) – «مرآة الجنان وعبرة الیقظان» («Жаннат айнасы және естілердің ғибраты») атты төрт томдық еңбектің авторы. Алайда бұл еңбекте Байбарысқа қатысты берілген мәліметтер өте қысқа шолулардан тұрады [12].

Ибн әл-Фурат (734–808 h. / 1334–1409 жж.) – «تاریخ الدول والملوك» (Мемлекеттер мен патшалар тарихы) атты көлемді еңбектің авторы. Бұл 800 h. / 1396 ж. дейінгі

оқиғаларды қамтитын 9 томдық еңбек. Оның алтыншы томы мен жетінші томының бір бөлімі Сұлтан әз-Захир Байбарыстың өмірбаянына арналған [13].

Ибн әл-Фурат өз баяндауында Ибн Абдуззаһирден, оның немересі жазған «كتاب نظم السلوك في تاريخ الخلفاء والملوك» атты еңбегінен, Ибн Шәддад пен әл-Юниниден, сондай-ақ өзге де тарихшылардан кең көлемде мәлімет алған. Ол алғашқы екі дереккөзден көп үзінді келтіргені сонша, егер сол келтірген үзінділерді алып тастасақ, еңбектің түпнұсқалық мәтінінде көп жазба қалмас еді. Дегенмен, Ибн әл-Фураттан кейінгі тарихшылардың ешқайсысы оған сілтеме жасамаған.

Ибн әл-Фураттың мақсаты Сұлтан Байбарыстың өмірін толыққанды анық баяндау болғаны байқалады. Осы мақсатта ол алдыңғы дереккөздерден мол мәліметтер жинап, олардың авторларын нақты атап көрсеткен, тіпті бір оқиғаға қатысты түрлі көзқарастар мен риуаяттарды салыстыра ұсынған. Ол көбіне біржақты үкім айтпай, шешімді оқырманның еншісіне қалдырады.

Жалпы алғанда, оның Байбарыс сұлттанға деген көзқарасы байыпты әрі бейтарап: ол сұлтанды мадақтап, батыр ретінде сипаттап қана қоймай, оның кемшіліктері мен замандастары тарапынан айтылған сын-ескертпелерді де назардан тыс қалдырмайды. Сондықтан да бұл еңбек Сұлтанға қатысты тарихшылардың пікірін салыстыра қарастыратын бірегей еңбек саналады.

Біз үшін Ибн әл-Фурат еңбегінің маңызы зор. Себебі ол Ибн Абдуззаһир мен Ибн Шәддадтың жоғалған өмірбаяндық еңбектерінен ұзақ үзінділер келтіріп, сол арқылы бізге аталған деректерді сақтап қалған. Оның жазбалары Ибн Абдуззаһирдің еңбегінің жоғалып кеткен соңғы бөлігін және Ибн Шәддад еңбе-

гінің алғашқы бөлігін ішінара алмастырады. Сонымен қатар, Ибн әл-Фураттың Ибн Абдуззаһирден келтірген үзінділерін осы автордың жарияланған еңбегімен салыстыра отырып, мәтінге жоғары дәлдікпен қарағанын көруге болады. Сол себепті оның қолжазбасына Ибн Абдуззаһирдің түпнұсқа мәтінін қалпына келтіру ісінде сенімді дереккөз ретінде жүгінуге болады [16, 1 б.].

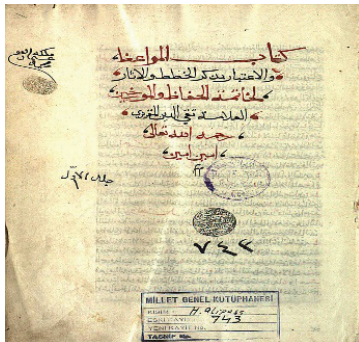
Әл-Қалқашанди (821 h. / 1418 ж.) – «صبح» (Инша өнері туралы таң шапағы) атты 14 томдық көлемді энциклопедиялық еңбектің авторы. Бұл еңбекте жалпы тарихи сипаттағы маңызды мәліметтер бар. Бұл еңбектің басты құндылығы – мәмлүк дәуіріндегі әкімшілік құрылым мен басқару жүйесін жанжақты сипаттауы болып табылады [14].

Нижра бойынша тоғызыншы ғасырда / григорян бойынша XV ғ. өмір сүрген тарихшылардың еңбектері.

Олар әл-Мақризи, аз-Захири, Ибн Тағри Берди, әс-Суюты және Ибн Ияс секілді тарихшылар.

Әл-Мақризи (766–845 h. / 1374–1442 м.) – көлемді тарихи мұра қалдырған аса көрнекті мысырлық тарихшы. Оның еңбектерінің ішінен біз үшін маңызды саналатындары: 1) «السلوك لمعرفة دول» (Патшалардың елін тану жолы)

«المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار» (2; [15]) (Жоспарлар мен мұралар туралы ғибраттар мен насихаттар) – кеңінен танымал атауы «الخطط المقرية» (Мақризи жоспарлары) [3; [16]] «كتاب إغاثة الأمة بكشف الغمة» (4; [17]) (Тығырықтан шығу жолды ашу арқылы үмбетті құтқару) «حجج من الملوك» (Қажылық жасаған патшалар жайлы құйма алтындай құнды еңбек) [18].

Соңғы аталған еңбекте әз-Заһир Байбарыс туралы әл-Мақризидің өзге еңбектерінде келтірілген мәліметтерден тыс жаңа ештеңе кездеспейді. Ал «كتاب إغاثة الأمة بكشف الغمة» атты еңбектің құндылығы – ол мәмлүктер дәуіріндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды бейнелейтін бірегей еңбек болып табылады. Автор бұл еңбекте жалпы мәмлүк дәуіріндегі, соның ішінде Сұлтан әз-Заһир билігі тұсындағы ашаршылықты толыққанды сипаттайды. Бұл осы оқиғаға байланысты алғашқы әрі теңдесі жоқ еңбек. «الخطط المقرية» (Мақризи жоспарлары) еңбегі Каир мен Мысырдың кейбір қалаларына арналған географиялық сипаттама болумен қатар, белгілі бір аймақтарда орын алған тарихи өзгерістер туралы да маңызды мәліметтер береді. Сондықтан бұл еңбек тек топографиялық әрі тарихи дереккөз ретінде де ерекше маңызға ие.

Ал «السلوك لمعرفة دول الملوك» (Патшалардың елін тану жолы) атты еңбекте

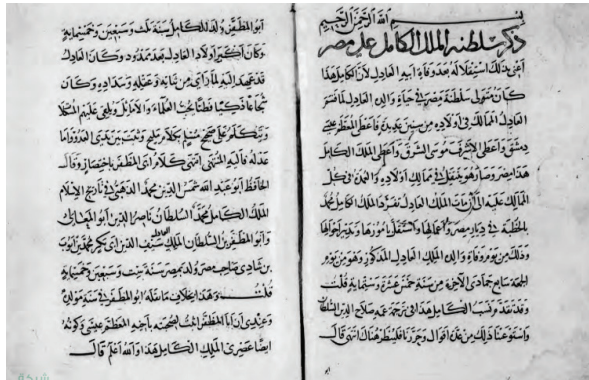
әл-Мақризи Ибн Абдуззаһир, Ибн Шәддад, әл-Юнини және әз-Зәһаби сынды тарихшылардың еңбектеріне сүйенгенін нақты атап өтеді. Сонымен қатар, бұл еңбек Сұлтан әз-Заһир Байбарыс туралы біржақты мадақтаудан ғана емес, сыни, тарихи пайымға негізделген, құжаттық және құрылымдық жағынан бай дереккөз болып табылады. Ол билеушінің тек ерліктерін емес, саяси, діни және әлеуметтік шешімдерінің даулы тұстарын да терең талдайды. Бұл еңбек постмәмлүк кезеңіндегі тарихнаманың сыни және әдіснамалық деңгейге көтерілгенін көрсетеді [1, 17-18 б.].

Ибн Тағри Берди (813–874 h. / 1411–1469 жж.) – «النجوم الزاهرة في ملوك مصر» («Мысыр мен Каир билеушілері туралы жарқыраған жұлдыздар») [19] атты көптомдық еңбектің авторы. Бұл еңбектің жетінші томының бір бөлігі Сұлтан Байбарыстың өмірбаянына арналған.

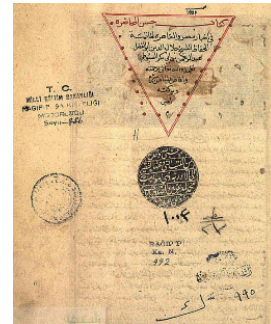

Ибн Тағри Берди өз еңбегінде Ибн Шаддад, Ибн әл-Жаузи, Абу Шама, Ибн Уасил, Шихабуддин Махмұд және әл-Юнини сынды авторларға сүйенген. Әсіресе ол әл-Юниниден кең көлемде үзінділер келтірген. Дегенмен, зерттеуші Фатима Садықтың пікірінше, Ибн Тағри Бердинің жазғандары әл-Мақризидің жазған өмірбаянының ықшамдалған нұсқасы ғана [7, 24 б.]. Күмән жоқ, ол әл-Мақризидің еңбегін пайдаланған, алайда таңға-

ларлығы ол Ибн Абдуззаһирдің еңбегіне мүлдем жүгінбеген.

еңбектің авторы. Алайда бұл еңбектерде Сұлтан Байбарыс туралы жаңа деректер кездеспейді [1, 21 б.].

Ибн Тағри Бердинің тағы бір «мورد» (Жұмсақтық бұлағы) деген еңбегі бар. Алайда бұл еңбек өте қысқа, әрі Сұлтан Байбарысқа қатысты қысқа шолу сипатындағы сілтемелермен шектеледі.

Ол Сұлтанға қатысты оқиғаларды хронологиялық ретпен, яғни жыл сайынғы тәртіппен баяндайды. Алдымен сұлтанға қатысты оқиғаларды келтіріп, сосын сол жылы орын алған басқа да жайттарға оралады. Бұл тәсіл қайталануларға алып келген. Мұндай құрылымның пайда болуы, оның әл-Юнинидің әдісіне еліктеуінен болса керек. Ибн Тағри Берди тарихи деректерге аса мұқият қараған, шындықты нақты, дәлелді түрде баяндауға ұмтылған. Бұл оның еңбектерін зерттеу үшін сенімді тарихи дереккөз ретінде бағалауға мүмкіндік береді [1, 20 б.].

Әс-Сахауи (902 h. / 1496 ж.) – «الضوء» (Тоғызыншы ғасыр адамдарына арналған жарқыраған жарық) [20] атты еңбектің авторы. Бұл еңбек әл-Макризи секілді кейбір тарихшылардың өмірбаянын келтіру арқылы құнды.

Әс-Сууты (911 h. / 1505 ж.) – «حسن» (Мысыр мен Каир хабарлары туралы ұтымды дәрістер) [21] атты екі томдық еңбектің және «تاريخ الخلفاء» (Халифтер тарихы) [22] атты

Ибн Ияс (852–928 h. / 1448–1521 жж.) – «بدائع الزهور في وقائع الدهور» (Дәуірлер оқиғаларындағы ғажайып «гүлдер») [23] атты еңбегінде Сұлтан Байбарыс туралы бірнеше бетке қысқаша баяндайды. Ықшам болғанына қарамастан, автор оқиғаларды сыни тұрғыдан бағалауымен ерекшеленеді. Автор еңбегінде Байбарыс сұлтанға қатысты: «Әз-Заһирдің өмірбаянына қатысты деректерде әртүрлі жалған және бұрмаланған жазбалар кездеседі, сондықтан оның оқиғаларын тексеріп, саралау керек» [23], – деген тұжырымын айтуы оның тарихшы ретіндегі сыни көзқарасын білдіреді.

Қорытынды және тұжырымдама:

Сұлтан Байбарыстың өмірбаянына қатысты араб тіліндегі дереккөздер оның сұлтан болғаннан кейінгі қоғамдық-са-

яси қызметін толыққанды баяндайды. Бұл еңбектерде сұлтанның сапарлары, әрекеттері мен істері күнбе-күн хронологиялық тәртіппен берілген. Алайда, бұл дереккөздерде сұлтан өмірінің сұлтандыққа дейінгі кезеңі мен жеке өмірі туралы мәліметтер кездесе бермейді [1, 21 б.].

Сонымен қатар, бұл тұлғаның өмірі уақыт өте келе әртүрлі ойдан шығарылған эпизодтарға толып, нәтижесінде бірнеше томға жүк боларлықтай ауқымға жеткен [23]. Бұл өз кезегінде қарама-қайшылықтар мен асыра сілтеулерге алып келді. Ақырында, Байбарысқа арналған төрт томдық эпикалық өмірбаяндық шығарма пайда болды.

Осылайша біз Сұлтан Байбарыс жайлы жазған тарихшылардың екі негізгі топқа бөлінетінін байқаймыз.

Біріншісі, онымен замандас әрі оның билігін көзімен көріп, қызметінде болғандар. Олар жазған еңбектерінде Байбарысты мадақтап, оны қателеспейтін, әділетсіздік пен қатыгездікке бармайтын кемел тұлға ретінде сипаттайды. Осылай бейнелеу арқылы олар халықтық өмірбаянның (әс-Сира әш-шағбия) қалыптасуына жол ашты.

Екіншісі, оның қайтыс болуынан кейін шамамен жарты ғасыр өткен соң жазған тарихшылар. Олар Байбарыстың барлық саяси-әкімшілік істеріне біртұтас тарихи баға беруге тырысып, кей істерінде сынға да алып отырды. Олар да Байбарысты жеке мінезіндегі кемшіліктері мен саяси қателіктеріне қарамастан, дарынды қолбасшы, табысты саясаткер әрі еңбекқор сұлтан ретінде бағалаған.

Әдебиеттер тізімі

1. ميخائيل خوري. سيرة الملك السلطان الظاهر بيبرس. بيروت: 1961 م.
2. أبو شامة. تراجم رجال القرنين السادس والسابع المعروف بالذيل على الروضتين. صححه محمد زاهد بن الحسن الكوثري و غني بنشره عزت العطار الحسيني سلسلة « كتب نادرة » مصر 1948 م / 1366 هـ
3. ابن عبد الظاهر. الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر. قسم رابع. نشر وتحقيق سيدة فاطمة صادق في 1956. Baybars I of Egypt. O.U.P.
4. Cahen, C. La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté d'Antioche. Institut Français de Damas, Bibliotheque Orientale, Tome I. Paris, Geuther, 1940
5. قطب الدين اليونيني. الذيل على مرآة الزمان - جزآن ، حيدر أرياد الدكن . مجلس دائرة المعارف العثمانية 1955- 1954
6. ابن الفوطي. الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المئة السابعة. نشره الدكتور مصطفى جواد . المكتبة العربية: بغداد 1351 هـ
7. Sadeque S.F. Baybars I of Egypt. O.U.P. Pakistan, 1956.
8. الذهبي. تاريخ الاسلام وطبقات المشاهير والأعلام . خمسة أجزاء . القاهرة - مكتبة القدسي 1367 هـ.
9. المفضل بن ابي الفضائل . النهج السديد والدر الفريد فيما بعد تاريخ ابن العميد نشر إ.ب. بلوشي. باريس. 1929-1919
10. ابن كثير. البداية والنهاية في التاريخ ٤١ - جزءا - مطبعة السعادة . القاهرة: 1358-1348
11. ابن شاکر الکتبی . فوات الوفيات . جزآن . حققه وضبطه وعلق حواشيه محي الدين عبد الحميد . مكتبة النهضة المصرية - القاهرة: 1951 م.
12. عفيف الدين الياضي . مرآة الجنان وعبرة اليقظان . مطبعة دائرة المعارف النظامية . حيدر آباد اليكن 1339 هـ

- ابن الفورات . تاريخ ابن الفرات . الجزء السادس مخطوطة والجزء السابع حققه وضبط نصه الدكتور ف 13.
 .. زريق سلسلة العلوم الشرقية ، الحلقة ٧١ ، منشورات كلية العلوم والآداب ، المطبعة الأميركانية ، بيروت 1942
 القلقشندي. صبح الأعشى في صناعة الإنشاء. ٤١ جزءا . دار الكتب المصرية ، القاهرة 1913 . 14.
 المقرئزي . السلوك لمعرفة دول الملوك. الجزء الأول - ثلاثة اقسام والجزء الثاني - قسمان، تحقيق محمد 15.
 مصطفى زيادة . لجة التأليف والترجمة والنشر. القاهرة: 1934 - 1942
 المقرئزي . الخطط المقرئزية المسماة بالمواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار - اربعة اجزاء - القاهرة . 16.
 1324 هـ
 المقرئزي . إغاثة الأمة بكشف الغمة . نشره محمد مصطفى زيادة وجمال الدين الشيال . لجنة التأليف 17.
 والمترجمة والنشر. القاهرة 1940
 المقرئزي . الذهب المسبوك في ذكر من حج من الخلفاء والملوك نشر جمال الدين الشمال - مكتبه 18.
 الخانجي. القاهرة 1955
 ابن تغرى بردى . النجوم الزاهرة في أخبار مصر والقاهرة. 11 جزءا، دار الكتب المصرية القاهرة 19.
 1950-1929
 السخاوى . الضوء اللامع لاهل القرن التاسع . سنة أجزاء، مكتبة القدسي . القاهرة 1355-1353 هـ . 20.
 السيوطي . حسن المحاضرة في اخبار مصر والقاهرة - جزآن. القاهرة . 1321 هـ . 21.
 السيوطي . تاريخ الخلفاء تحقيق محمد محي الدين عبد المجيد المكتبة التجارية الكبرى. القاهرة 1959 . 22.
 ابن اياس . بدائع الزهور في وقائع الدهور ٣ اجزاء، بولاق ، القاهرة 1311-1312 هـ . 23.